

Порівняльні історико-правові дослідження

Сіманчук М. В.,

аспірант Відкритого міжнародного університету розвитку людини
«Україна»

Мета покарань в українському і російському кримінальному праві (середина XVII — кінець XVIII ст.)

Досліджується взаємозв'язок між метою покарання і правосвідомістю, ментальністю та характером світогляду українців та росіян у середині XVII — наприкінці XVIII ст. Аналізуються такі види мети покарань: відшкодування матеріальних збитків, поповнення державної скарбниці, залякування, відплата за вчинений злочин, запобігання повторному злочину, виправлення злочинця, захист церковного укладу тощо.

Ключові слова: покарання, правосвідомість, виправлення злочинця.

Дослідження мети покарань в українському і російському кримінальному праві зумовлене важливим значенням цього інституту для розуміння тогочасної правосвідомості українців і росіян, їх ментальності та характеру їх світогляду. Дослідженням мети покарань в українському і російському кримінальному праві займалися такі відомі вчені, як В. Б. Антонович [1], М. Ф. Владимирський-Буданов [2], Г. В. Демченко [3], О. М. Лазаревський [4], І. А. Малиновський [5], М. Є. Слабченко [6], Г. Г. Тальберг [7], П. Федоренко [8], А. Яковлів [9] та багато інших. Водночас порівняльний аналіз мети покарань в українському і російському кримінальному праві середини XVII — кінця XVIII ст. ані у вітчизняній, ані у зарубіжній юридичній науці не проводився.

Найважливішою метою покарань в українському кримінальному праві ще з доби Київської Русі було відшкодування матеріальних збитків потерпілому. У польсько-литовську добу теж головною метою покарань було відшкодування матеріальних збитків. Злочин називався «кривдою», тому і мета покарання полягала у задоволенні збитків, яких зазнавав скривджений. Покарання також переслідувало мету запобігти вчиненню нових злочинів. За твердженням відомого дослідника історії кримінального права Г. В. Демченка, запобігти вчиненню нових злочинів можна було як загрозою застосування покарання, так і його застосуванням [3, с. 180–181].

Застосування, наприклад, таких покарань, як смертна кара і скалічення, мало за мету попередження злочинів шляхом залякування населення.

Відповідно до розділу III, артикулів 1.3, 6, 8, 12, 23, 54 Литовського Статуту 1588 р. важливою метою покарання було стягнення штрафів за вчинені злочини та поповнення за їх рахунок державної скарбниці.

Метою застосування такого виду покарань, як ув'язнення, було здійснення відплати за вчинений злочин. Ув'язнення було також засобом запобігання вчиненню повторного злочину та виправлення злочинця.

Як відомо, у роки Національно-визвольної війни та соціальної революції 1648–1654 рр. в Українській державі було знищено феодальну земельну власність, виникла і розвинулася система державних демократичних органів, а населення стало вільним і рівним у правах. Природний гуманізм, притаманний українцям, формував їхню правосвідомість і впливав на мету і систему покарань. Саме тому з другої половини XVII ст. в Україні в силу різних причин практикувалося помилування злочинця, заміна суворого покарання менш суворим. Підтвердженням цьому є судові рішення, зокрема щодо чаклунства і чародійства. Судові вирoki стосовно зазначених видів злочинів передбачали стягнення штрафу на користь церкви та накладення церковної епитимії [1, с. 7].

Застосовуючи покарання, суди в кожному окремому випадку брали до уваги місце, обставини та особу злочинця. У 1704 р., наприклад, суд замість спалення застосував до скотолозців Терещенка і Коваленка тілесні покарання та зробив догану, а скотолозця Василя Ширяєва взагалі не піддав якомусь покаранню, оскільки той пообіцяв, що до «шкапи не буде причетним аж до самої смерті своєї» [6, с. 95].

Коли потерпіла сторона не вимагала смертної кари для злочинця, то суд брав до уваги таку її позицію і фактично милував злочинця. У 1656 р. Бориспільській міській суд, беручи до уваги, що «між вбивцею Юськом Рижим та батьком загиблого поєднання відбулося», звільнив від будь-якого покарання вбивцю [10]; у 1693 р. Стародубський міський суд, беручи до уваги, що родичі вбитого «пробачили і замирились», помилував вбивцю і не застосував до нього якогось покарання. У 1686 р. Пирятинський міський суд, розглядаючи справу про звалтування Якимом Третяком селянки Химки зазначив, що «Гришко і його дружина Химка не вимагали за гвалт смертної кари... Якому, тільки просили уряд, щоб він був покараний тілесно». Тому суд замість смертної кари застосував тілесне покарання [11].

З другої половини XVII ст. судовий процес в Україні базувався на демократичних засадах і характеризувався змагальністю учасників судового процесу: сторони-учасники судового процесу самостійно надавали суду докази, тлумачили їх, приводили свідків, здійснювали їх перехресний допит тощо. Судді мали приймати рішення одноостайно.

Під час обговорення судового рішення, до якого входили представники козацької і міської влади та всього населення, судді намагалися обґрунту-

вати «справедливість» вироку та його відповідність нормам права. Жорсткість норм права пом'якшувалася милосердям суду, який брав до уваги вік злочинця, його поведінку до вчинення злочину, добровільне визнання злочинцем своєї вини, каяття, повернення вкраденого або відшкодування збитків. Велику роль при прийнятті судової ухвали відігравав потерпілий: коли він наполягав на покаранні відповідно до норм права, то суд застосовував їх; коли ж, наприклад, родичі не наполягали на застосуванні смертної кари або тілесного покарання, то суд або призначав м'яку кару, або зовсім звільняв злочинця від покарання за умови, що злочинець відшкодує завдані збитки, надасть допомогу сім'ї вбитого сплатити борги тощо. Звернемо увагу на те, що в Соборному Уложенні (глава XXII, ст. 14) було заборонено помилування вбивці навіть тоді, коли про таке просили діти або родичі вбитого.

Право потерпілого висловлювати своє бачення застосування того або іншого виду покарань було не чим іншим, як застосуванням умовного покарання. Суд, беручи до уваги позицію потерпілої сторони, звільняв злочинця від суворого покарання, застосовував до нього м'якіше покарання. Він міг також застосувати покарання лише до головного виконавця злочину, а його співучасників звільнити від будь-якого покарання за умови їхньої доброї подальшої поведінки. Суд на прохання громадськості міг звільнити від застосування смертної кари до матері-дітовбивці, але за умови, що коли вона вчинить такий же злочин знову, то до неї буде застосовано смертну кару без нового судового розгляду.

Отже, в українському кримінальному праві вже з другої половини XVII ст. розвинувся інститут умовного покарання, який в інших європейських країнах з'явився тільки в новітню добу. Невиконання злочинцем умов, встановлених судом, давало підстави для застосування до нього відкладеного покарання. Здійснити його міг будь-який громадянин.

Незадоволена судовим рішенням сторона могла отримати копію рішення або лист з викладом справи і апелювати до вищого суду. На рішення сільського суду можна було апелювати до сотенного, на рішення сотенного — до полкового, на рішення полкового — до генерального суду, рішення якого можна було оскаржити, звернувшись до гетьмана. Як свідчить практика, були випадки, коли на рішення сотенного суду апелювали прямо до генерального суду або до гетьмана, минаючи проміжну вищу судову інстанцію — полковий суд. Коли ж жодна із сторін не подавала апеляцію, то справа вважалася завершеною. Її можна було переглянути лише у випадку неправдивості свідчень, а таке можна було здійснити лише у судовому порядку.

Суд, призначаючи злочинцеві кару, ставив за мету добитися каяття злочинця, щоб він спокутував свій «гріх», не допустити того, щоб він знову вчинив злочин та попередити можливі злочини інших осіб. Законодавець, за твердженням відомого дослідника історії українського кримінального

права А. Яковліва, не встановлював меж мінімального покарання, а в окремих випадках покарання взагалі було відсутнім [9, с. 150]. Судді, застосовуючи покарання, керувалися нормами звичаєвого і загального права та права справедливості, беручи до уваги характеристику, дану суб'єктові злочину сусідами, знайомими, поважними жителями місцевості, місце злочину, спосіб та обставини його вчинення.

Отже, головною метою покарання в українському кримінальному праві у другій половині XVII — першій третині XVIII ст. було виправлення злочинця, усвідомлення ним гріховності вчиненого злочину, а також відшкодування збитків потерпілій стороні.

У московському законодавстві на першому місці стояли не інтереси особи, а інтереси держави, царя. Саме тому в ньому метою покарань було знищення злочинців, «чтоб лихих вывести». Саме з цією метою застосовувалися смертна кара, скалічення, заслання тощо.

Аналіз діяльності каральних органів Московської держави дає нам підстави стверджувати, що основною метою карної політики було насамперед знищення злочинця та збагачення царської скарбниці. Застосовуючи смертну кару, Московська держава одночасно здійснювала і конфіскацію майна злочинця. М. Ф. Владимирський-Буданов заперечує зазначену мету. Він вважає, що коли б метою покарання було знищення злочинця, тоді б за будь-який злочин мала б застосовуватися смертна кара, і не застосовувались би інші види покарань [1, с. 355].

Говорячи про основну мету покарання, ми маємо на увазі, що смертна кара застосовувалась до злочинців, які вчиняли тяжкі злочини: проти релігії, проти держави, проти особи (вбивство). Знищуючи злочинця, влада забезпечувала себе від повторності злочину, здійсненого одним і тим самим злочинцем, а, конфісковуючи його майно, вона ще й збагачувалась.

Іншою метою покарання було залякування населення. Саме тому застосовувались найжорстокіші види покарань. Зокрема, застосовувалась кваліфікована смертна кара у багатьох формах, «чтобы иным на то смотря, не повадно было так делати», або «чтобы на то смотря, иные такого беззаконного и скверного дела не делали» (глава XXII, ст. 1.9, 14, 24, 26; глава XXI, ст. 14, 1.2; глава II, ст. 4, 19, 21; глава X, ст. 20; глава VI, ст. 4; глава XXV, ст. 16).

Законодавство Петра I також наказувало підпорядковуватись владі «под страхом жестокого наказания», щоб «через это другим страх податъ и оных от таких непристойностей удержатъ» (артикули 80, 94, 98, 154) [5, с. 326].

Об'єктом покарання був злочинець. У Литовському Статуті принцип індивідуальної відповідальності стосувався усіх злочинів, а покарання застосовувалось лише за рішенням суду (Розділ I, артикул 2).

У московському кримінальному законодавстві досліджуваної доби було порушено принцип індивідуальної відповідальності за вчинений злочин.

Уже в добу правління Івана Грозного у масовому порядку почали карати смертною карою і родичів злочинця. Наприклад, після від'їзду князя Андрія Курбського до Польщі його мати, дружина і син були кинуті до в'язниці й заморені голодом. За задум втекти за кордон одного із князів Ростовських було знищено весь його рід.

У Соборному Уложенні (глава II, ст. 9) визначено коло рідних: дружина, діти, батько, мати, дядьки, рідні й нерідні брати злочинця. Коли вони знали про злочин і не повідомили про це владу, усі піддавалися смертній карі (глава II, ст. 18). Якщо ж рідні не знали про такий злочин, то їх майно як рухоме, так і нерухоме, у розмірі, потрібному для подальшого життя, не підлягали конфіскації.

Професор М. Д. Сергеевський вважав, що влада не дотримувалася зазначених у Соборному Уложенні норм, що на практиці все було інакше [12, с. 33]. Так, гетьман України Дем'ян Многогрішний у 1673 р. був відправлений на заслання разом з дружиною, дітьми та племінниками. У 1663 р. селянина Гуцина «великий государъ указал сослать в Новгород на вечное житье за воровство и бунтовство, а жену и детей, привезя к Москве, послать потому ж» [7, с. 248].

У Московській державі застосовувались надзвичайно жорстокі й різноманітні види покарань, які навіть не згадувались у законодавстві. М. Ф. Владимирський-Буданов вважає, що окремі види покарань застосовувались відповідно до норм російського звичаєвого права [1, с. 352].

З таким твердженням ми не можемо погодитися, адже в Московській державі із самого початку її виникнення і аж до прийняття у 1835 р. Повного зібрання законів Російської імперії було категорично заборонено застосовувати норми звичаєвого права. Слід вважати, що покарання мало характер свавільний і залежало від примхи царя або судді. Зокрема, в російському законодавстві невизначеним був такий вид покарання, як «опала». Бути в «опалі» означало залежати від гніву або ласки царя: коли цар «опалювався», то злочинця могли без судового розгляду скарати смертною карою, або ж могли його, з ласки царя, відправити на заслання.

У окремих випадках, якщо й зазначався вид покарання, то він не мав чітко визначеної форми чи меж. Наприклад, у Соборному Уложенні зазначено, що злочинця можна кинути до в'язниці, але не вказано термін ув'язнення: «в тюрму до государева указа» (глава X, ст. 8–9).

Для російського кримінального права характерна множинність та різноманітність покарань за один і той же злочин. Відповідно до статей Соборного Уложення (глава XXI, ст. 9) за крадіжку (татьбу) особу били батогами, відрізали ліве вухо, ув'язнювали на два роки, а потім відправляли на заслання. Проте, наприклад, відповідно до ст. 219 глави X за крадіжку вуликів до злодія застосовували лише побиття батогами. Тобто відсутня була система покарань, вона мала хаотичний характер.

Деякі дослідники вважають, що жорстокість покарань у російському кримінальному праві була викликана прагненням панівного класу захистити приватну власність взагалі і головним чином на землю [13, с. 189,195]. Погодитися з таким розумінням мети покарань не можна, адже в Московській державі не існувало права власності на землю. Земля належала виключно державі. Існувало лише приватне володіння землею: вотчини і помістя перебували у володінні бояр і дворян, поки вони перебували на службі. Приватна власність на землю в Росії виникла після видання Катериною II «Жалуваної грамоти дворянам» у 1785 р., коли вони отримали право не проходити державну службу, а помістя залишалося у їхній власності.

Саме тому, говорячи про жорстокість покарань, які передбачало московське законодавство за різні види злочинів, треба мати на увазі, що панівний клас захищав тим самим своє монопольне право не на власність, а на владу. Зберігаючи у своїх руках владу, панівний клас — дворянство та різні служилі люди забезпечували собі надходження багатств. Закріпивши селян, перетворивши фактично їх у рабів, дворянство мало постійне джерело забезпечення свого існування та збагачення.

З другої половини XVIII ст. в українському кримінальному праві закріплюється така мета покарання, як залякування населення та спричинення злочинцеві фізичних страждань. На зміну мети покарань впливало російське законодавство та норми Литовського Статуту. Разом з тим під впливом українського звичаєвого права та права справедливості зберігалася і така мета покарань, як відшкодування збитків потерпілому, розкалення та виправлення злочинця.

Жорсткі види покарань в Україні стали застосовувати після поразки війська гетьмана І. Мазепи. Саме тоді в Україну почали проникати, за твердженням М. Є. Слабченка, «загальноімперські порядки, загальноімперське кримінальне право і покарання» [6, с. 59]. Таке проникнення відчувається у Зводі законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Карна система цього кодексу є досить жорсткою. «Але історичні документи, особливо вироки тогочасних судів свідчать, — зазначав А. Яковлів, — що судова практика застосовувала набагато м'якші кари, ніж встановлює кодекс» [9, с. 151]. Необхідно зазначити, що у главі XX, артикулі 58, пункті 1 «Прав, за якими судиться малоросійський народ» містяться норми звичаєвого і загального права, у яких встановлено, що злочинець може unikнути смертної кари, коли цього захоче скривджений, або коли про злочинця потурбується поважна людина.

Аналіз судової практики другої половини XVIII ст. дає можливість стверджувати, що з поширенням на Україну російського законодавства покарання злочинцеві застосовувалося згідно з царськими указами, а відшкодування збитків — нормами Литовського Статуту. Яскравим прикладом цього може бути справа про вбивство, яка була розглянута у

1777 р. Чернігівським гродським судом. Визнавши Мину Моторного винним у вбивстві Єфимії Глухенької, суд ухвалив скарати його смертною карою, додавши «...вместо оной смертной казни сослать в вечную ссылку, поголовные же деньги за убитую... Глухенькую взыскать по стану ея с движимого имущества Моторного и отдать кому по правам належит» [14].

Отже, у цьому випадку відповідно до указу імператриці Єлизавети Петрівни від 1760 р. смертна кара була замінена на вічне заслання, а згідно глави XII, артикулу 2 Литовського Статуту було стягнуто головщину (штраф) з убивці на користь родичів вбитої. У 1771 р. гродський суд містечка Сміле визнав Гаркуна винним у вбивстві своєї дружини і ухвалив рішення скарати його смертною карою, додавши: відповідно до царського указу відправити на вічне заслання до Сибіру на Нерченські рудники [14, с. 138]. Тобто, призначаючи покарання, українські суди керувалися російським законодавством. Водночас, коли в судовому порядку вина підозрюваного не була доведена, то його звільняли від покарання, посилаючись на норми Литовського Статуту.

Переважне застосування російського законодавства українськими судами в другій половині XVIII ст. здійснювалось не лише при розгляді справ про вбивство, але й щодо інших видів злочинів. У справах про розбій і грабунків російське законодавство постійно підміняло Литовський Статут, і судді застосовували суто російські види покарань. Так, двох селян Миргородського полку Гадяцький гродський суд покарав, посилаючись на царські укази 1723 р. та 1744 р.: «Вырезать ноздри, сослать на каторгу в вечную работу» [14, с. 142]. Селянина Герасима Щербину та козака Грицька Шишацького Лубенського полку суд, посилаючись на російське законодавство, відправив на довічне заслання. У справах про крадіжки суди також, застосовуючи вид покарання, посилалися лише на російське законодавство.

З другої половини XVIII ст. фальшування монет, підробка підпису посадових осіб, печаток, грамот тощо також каралися згідно з російським законодавством. Коли монах-розстрига Георгій Усань підробив два паспорти, то Глухівський земський суд ухвалив рішення про застосування до нього тілесних покарань і відправив його на роботи до монастиря. Проте Генеральний суд змінив вирок земського суду і, посилаючись на царський указ від 1754 р., відправив його не до монастиря, а в солдати [14, с. 144–145].

У другій половині XVIII ст. з'явилися злочини, яких українське кримінальне законодавство раніше не знало. Серед них вирізнялися незаконне перетинання кордону та контрабанда. Розглядаючи справу про незаконний перехід кордону козаком Школовесом і злодієм Козіним, Глухівський земський суд не зміг відшукати відповідні статті про покарання в українському законодавстві, а тому, посилаючись на царський указ від 1736 р., суд застосував до них публічні тілесні покарання, а потім відправив їх на казенні роботи [14, с. 145].

Застосовуючи російське законодавство при визначенні покарань, українські суди поступово зближували мету покарань в українському і російському кримінальному праві. Якщо з середини XVII ст. і до другої третини XVIII ст. мета покарань в українському кримінальному праві докорінно відрізнялася від мети покарань в російському кримінальному праві, то в українській судовій практиці другої половини XVIII ст. поняття мети покарань стає тотожним російському поняттю.

Проаналізувавши мету покарань в українському і російському кримінальному праві другої половини XVII — кінця XVIII ст., встановлено, що в українському кримінальному праві суди, застосовуючи покарання, керувалися принципом людяності. Вони, беручи до уваги позицію потерпілої сторони, каяття злочинця, добровільне визнання ним своєї вини, повернення ним вкраденого або добровільне відшкодування завданих збитків, не застосовували смертну кару, хоча така норма і містилася у праві, заміняючи її іншим, досить м'яким покаранням. В українському кримінальному праві фактично існував інститут умовного покарання. Рішення нижчого суду можна було в апеляційному порядку оскаржити у вищому суді.

У російському кримінальному праві метою покарання було знищення злочинця, залякування населення та збагачення царської скарбниці за рахунок конфіскованого майна злочинця. Якщо в українському кримінальному праві була передбачена індивідуальна відповідальність злочинця, то в російському — колективна. Московське законодавство встановлювало коло рідних злочинця, які підлягали тому ж виду покарань, що і сам злочинець. Особливістю покарань в російському кримінальному праві була їх множинність: за один і той же злочин до злочинця застосовували декілька видів покарань.

1. Антонович В. Б. Колдовство. Документы, процессы, исследования. — СПб., 1877.
2. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. — Р.н/Д.: Феникс, 1995. — 640 с.
3. Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566, и 1588 гг.) — К.: Типография императорского Университета св. Владимира, 1894.
4. Лазаревский А. М. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–23 гг. — К., 1892.
5. Малиновский И. А. Лекции по истории русского права. — Ростов-на-Дону, 1918.
6. Слабченко Е. М. Опыт по истории права Малороссии XVII–XVIII ст. — Одесса, 1911.
7. Тальберг Г. Г. Очерки политического суда и политических преступлений в Московском государстве XVII века. — М.: Типография Императорского Московского Университета, 1912.
8. Федоренко П. Грабіж у побуті і праві Гетьманщини // Студії з історії України. — Т. 3. — К., 1930.
9. Яковлів А. Український кодекс 1743 р. — Мюнхен: «Заграва», 1949.
10. Местечко Борисполе в XVII веке. — К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1892.
11. Стороженки. Фамильный архив. — К.: Типография т-ва Г. Л. Фронцкевича и К., 1908.
12. Сергеевский Н. Д. Наказание в русском праве XVII века. — СПб., 1887.
13. Развитие русского права в XV- первой половине XVII в. — М.: Наука, 1986.
14. Миллер Д. П. Очерки по истории юридического быта старой Малороссии. — Харьков, 1895.